

OBSERVAȚII PRIVIND RELAȚIILE DE SCHIMB ÎN CULTURA GUMELNIȚA

CRISTIAN EDUARD ȘTEFAN*

Motto:

*„...very often the precious objects
we encounter in primitive societies
have a dual nature: they are both goods
and non-goods, money and gifts, according
to whether they are bartered between groups
or circulate within the group.”*

Maurice Godelier¹

Rezumat: În această contribuție sunt analizate relațiile de schimb în ceea ce numim generic complexul Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI, precum și între cultura Gumelnița și civilizațiile contemporane. Aceste relații de schimb nu pot fi separate de structurile sociale existente în perioada eneolitică, structuri care la rândul lor pot fi simple proiecții ale ideologiilor actuale în trecut. Analogiile etnografice ne pot oferi unele indicii pentru a putea înțelege mecanismele relațiilor de schimb dintre grupurile sociale din eneolitic.

Cuvinte cheie: relații de schimb, Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI, ceramică, bunuri de schimb, structuri sociale, analogii etnografice.

I. Introducere

Schimbul de bunuri materiale și spirituale dintre grupurile sociale este foarte important, deoarece, pe de o parte, indică relațiile dintre comunitățile preistorice, iar pe de altă parte, ne furnizează indicii prețioase pentru stabilirea sincronismelor necesare cronologiei relative. În această contribuție îmi propun o analiză a acestor relații pe două paliere: în primul rând, schimburile dintre comunitățile gumelnițene și cele ale unor civilizații contemporane, iar în al doilea rând, schimburile prezente în cadrul a ceea ce numim generic complexul Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI.

Prin intermediul așa-ziselor „importuri” ceramice au putut fi stabilite, de exemplu, sincronismele dintre cultura Boian și civilizațiile contemporane (Vădastra, Precucuteni, Hamangia, cultura linear-ceramică, Vinča, Petrești)², fiind

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române, București, cristarh.1978@yahoo.com

¹ Godelier 1977, 128.

² Comșa 1974, 230–244.

presupuse și rute de schimb prin care o serie de materii prime circulau în epocă – silex, obsidian, gresie, grafit, sare, ocră, aramă, podoabe din scoici de tip *Cardium* sau *Spondylus gaederopus*³.

II. Relațiile culturii Gumelnița cu civilizațiile contemporane

Legăturile dintre comunitățile gumelnițene și cele ale unor civilizații contemporane au fost stabilite în special pe baza „importurilor” ceramice descoperite în diversele așezări cercetate de-a lungul timpului.

Astfel, sunt câteva elemente care să indice existența unor relații între culturile **Petrești** și Gumelnița. Elementele de factură gumelnițeană nu sunt numeroase în mediile Petrești, acestea fiind prezente numai în așezările de la Pianul de Jos (Podei)⁴ și Alba Iulia⁵, ambele în județul Alba. Pe de altă parte, în arealul gumelnițean există un singur fragment ceramic de tip Petrești, în așezarea eponimă, nivelul A2 timpuriu⁶. În așezarea de la Pianul de Jos sunt prezente forme ceramice și motive decorative tipice pentru faza A2 a culturii Gumelnița, precum și pictura cu grafit⁷.

Fără îndoială, cele mai intens cercetate și, în același timp, cele mai bine cunoscute sunt legăturile dintre cultura Gumelnița și **complexul Precucuteni-Cucuteni**. Prima descoperire aparținând culturii Precucuteni din mediul gumelnițean a fost făcută de către Dinu V. Rosetti în așezarea de la Vidra⁸. Este vorba despre un fragment ceramic de tip Precucuteni III în nivelul Gumelnița A1 din această așezare⁹. De asemenea, în nivelurile Boian Vb-Vc și Vc (de fapt, Gumelnița A1¹⁰) din așezarea de la Tangâru, au fost descoperite două fragmente ceramice precucuteniene¹¹, încadrate ulterior la sfârșitul fazei Precucuteni II – începutul fazei Precucuteni III¹². Cercetări recente efectuate în așezarea de la Însurăței – „Popina II” au dus la identificarea unor fragmente ceramice tipice fazelor Precucuteni II și III în locuințe cu ceramică specifică fazei Gumelnița A1¹³. Fragmente ceramice Precucuteni III au mai fost descoperite în așezările de la Lișcoteanca – „Moș Filon”¹⁴, Medgidia¹⁵ și Măgurele¹⁶ în medii Gumelnița A1 și în

³ Comșa 1974, 180–185 și fig. 73.

⁴ Paul 1969, 33–38.

⁵ Vl. Dumitrescu 1958, 58.

⁶ Vl. Dumitrescu 1925, 73 și fig. 47.

⁷ Paul 1969, 62 și Pl. VI, VII cu fig. 1.

⁸ Rosetti 1934, 7–17 și fig. 25.

⁹ Marinescu-Bîlcu 1976, p. 347–348.

¹⁰ Marinescu-Bîlcu 1974, 140.

¹¹ Berciu 1961, 67 și fig. 256, 257.

¹² Marinescu-Bîlcu 1976, 349.

¹³ Pandrea, Vernescu 2005, 264–265.

¹⁴ Harțușche 1987, 40.

¹⁵ Pandrea, Vernescu 2005, 270.

¹⁶ Roman 1962, 259–269; Roman 1963, 33–49.

așezările de la Brăilița¹⁷, Cunești și Bordușani – „Popină”¹⁸, în niveluri aparținând fazei A2 a culturii Gumelnița. În ceea ce privește relația în sens invers (elemente de factură gumelnițeană în medii precucuteniene), Silvia Marinescu-Bîlcu menționează unele tipuri de vase de la Traian – „Dealul Fântânilor”, precum și unele fragmente ceramice și câteva figurine de la Târpești¹⁹; de asemenea, sunt menționate fragmente ceramice Gumelnița A1 în așezarea Precucuteni III de la Poduri – „Dealul Ghindaru”²⁰.

Vladimir Dumitrescu este primul cercetător care a stabilit sincronismele dintre culturile **Cucuteni** și Gumelnița, pe baza descoperirilor existente în anii '60 și a propriilor săpături arheologice²¹. Apoi, pe măsură ce au apărut noi date pe această temă, o parte din constatările lui Vladimir Dumitrescu au fost nuanțate, un mare progres constituindu-l perfecționarea metodei de datare prin radiocarbon²².

Cele mai multe așezări gumelnițene din NE Câmpiei Române și din Dobrogea în care s-au descoperit materiale cucuteniene confirmă sincronismul Cucuteni A3 – Gumelnița A2, cu două excepții: în așezarea de la Cireșu, jud. Brăila a fost descoperit un fragment ceramic Cucuteni A2-A3²³, iar la Târgușor – „Sitorman” o figurină antropomorfă fragmentară aparținând fazei Cucuteni A1²⁴. Ceramică tipică fazei A3 a culturii Cucuteni s-a descoperit la Brăilița, Carcaliu, Hârșova, Râmnicelu, Lișcoteanca (în trei așezări – „Movila Olarului”, „Moș Filon” și „Movila din Baltă”)²⁵, Însurăței – „Popina I”²⁶ și Luncavița²⁷. S-a constatat că în așezările mai apropiate de arealul cucutenian există o cantitate mai mare de ceramică aparținând acestei culturi în așezările gumelnițene.

Un fapt interesant este prezența ceramicii Cucuteni A3 și în așezări aparținând fazei B1 a culturii Gumelnița. La Căscioarele – „Ostrovel” a fost descoperit un vas antropomorf în stare fragmentară²⁸, iar la Gumelnița o serie de vase și fragmente ceramice Cucuteni A3²⁹. De asemenea, materiale Cucuteni A3 au fost descoperite și la Vitănești, nepublicate încă³⁰. Trebuie menționat și faptul că din câteva așezări gumelnițene a fost recuperată și ceramică denumită convențional

¹⁷ Harțuche 1981–1983, 30.

¹⁸ Bem 2000–2001, 45–46.

¹⁹ Marinescu-Bîlcu 1976, 352–353.

²⁰ Monah, D., Monah, F. 1997, 50.

²¹ Vl. Dumitrescu 1964, 53–66.

²² Bem 2000–2001, 25–121.

²³ Sârbu 1980, 27.

²⁴ Hașotti 1997, 84.

²⁵ Harțuche, Bounegru 1997, 93.

²⁶ Pandrea, Sârbu, Neagu 1999, 152.

²⁷ Micu 2004, 210–212 și Pl. 291 cu fig. 1, 2.

²⁸ Vl. Dumitrescu 1964, 61 și fig. 4; Vl. Dumitrescu 1965, 40.

²⁹ Vl. Dumitrescu 1964, 58–59 și fig. 1–3; Vl. Dumitrescu 1966, 162–167; Vl. Dumitrescu, Marinescu-Bîlcu 2001, 114–125.

³⁰ Bem 2000–2001, 45, preia o informație de la Radian Andreescu.

„Cucuteni C”: Carcaliu³¹, Năvodari – „Lacul Tașaul”³², Luncavița³³ sau Pietrele³⁴. Semnificația acestui tip ceramic nu a fost pe deplin lămurită; dacă în aria cucuteniană, începând cu faza B, vasele „Cucuteni C” imită uneori prin forme și decor ceramică cucutenienă tipică³⁵, în aria gumelnițeană se pare că este vorba doar de importuri, în orice caz procentul de ceramică de acest tip fiind mult mai redus în acest din urmă areal.

Elementele gumelnițene din mediul cucutenian sunt destul de rare la nivelul ceramicii. Îmi este cunoscut numai un vas pictat cu grafit din așezarea Cucuteni A3 de la Ruseștii Noi din Basarabia³⁶. Dacă luăm în considerare alte tipuri de obiecte, o figurină prismatică din os a fost descoperită la Bod³⁷, iar în câteva așezări cucuteniene s-au găsit topoare de tip Vidra, caracteristice fazei B1 a culturii Gumelnița³⁸. Discutând despre prezența topoarelor de tip Vidra în mediile cucuteniene, Vladimir Dumitrescu le considera piese achiziționate din altă parte, aducând ca argumente lipsa de materie primă locală și a dovezilor de prelucrare a aramei în aria culturii Cucuteni³⁹.

În zona de contact dintre culturile Gumelnița și Cucuteni a luat naștere **aspectul cultural Stoicani-Aldeni** (Gumelnița-Ariușd sau Aldeni II, după alți autori). Vladimir Dumitrescu îl considera un *aspect regional* al culturii Gumelnița⁴⁰, în timp ce alți autori îl văd ca pe un grup cultural de sine stătător, cu două⁴¹ sau trei⁴² faze evolutive. Problemele de fond ale acestui aspect au fost discutate pe larg cu altă ocazie⁴³, astfel încât nu ni se pare necesar să mai insistăm. Ni se pare interesantă totuși observația conform căreia comunitățile Stoicani-Aldeni au împiedicat într-o primă fază stabilirea de contacte directe între culturile Cucuteni și Gumelnița⁴⁴. De asemenea, s-a putut observa că, după dispariția aspectului cultural Stoicani-Aldeni în nord estul Munteniei și sudul Moldovei, locul acestuia este luat de comunități aparținând fazei A3 a culturii Cucuteni⁴⁵.

Referitor la relațiile culturii Gumelnița cu acest aspect cultural nu avem prea multe elemente, din cauza definerii destul de imprecise a acestuia din urmă, dar și a

³¹ Lăzurcă 1991, 13–19.

³² Marinescu-Bîlcu et alii 2000–2001, 128.

³³ Micu 2004, 210–212 și Pl. 292 cu fig. 1, 2.

³⁴ Informație Alexandru Dragoman.

³⁵ Dodd-Oprișescu 1978, 73.

³⁶ Bem 2000–2001, 45.

³⁷ Comșa 1987, 85.

³⁸ Comșa 1987 85–86. Pentru topoarele de aramă cf. Vulpe 1973, 217–237; Ștefan 2008, 79–88.

³⁹ Vl. Dumitrescu 1968, 44; această aserțiune a fost nuanțată de cercetările mai noi, în stațiunea cucuteniană de la Poduri-„Dealul Ghindaru”, jud. Bacău, fiind depistate unele indicii pentru prelucrarea locală a aramei (cf. Mareș 2002, 281).

⁴⁰ Vl. Dumitrescu 1963, 62, nota 3.

⁴¹ Comșa 1963, 7–31.

⁴² Dragomir 1983.

⁴³ Șimon 1986, 5–28.

⁴⁴ Comșa 1987, 82.

⁴⁵ Comșa 1987, 84–85.

încadrării abuzive a unor așezări tipic gumelnițene în acest aspect regional⁴⁶. În ciuda acestor probleme, E. Comșa observa unele afinități între aceste două arii culturale la nivelul plasticii antropomorfe⁴⁷, în timp ce Mihai Șimon a remarcat o serie de fragmente ceramice de tip Stoicani-Aldeni în așezarea gumelnițeană de la Măriuța⁴⁸.

Cultura Sălcuța este destul de puțin cunoscută până în prezent, numărul așezărilor bine cercetate și cu stratigrafii sigure fiind relativ mic⁴⁹. Unii cercetători consideră că cele trei faze ale acestei culturi evoluează aproximativ paralel cu cele ale culturii Gumelnița⁵⁰, în timp ce alții susțin că fazele II–IV ale culturii Sălcuța ar fi paralele cu Cernavoda I (ulterioare culturii Gumelnița în ansamblu)⁵¹. Dacă Sălcuța este sau nu o variantă regională a complexului cultural Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI, este greu de apreciat în stadiul actual al cunoștințelor. Există atât elemente comune celor două arii (așezările de tip *tell*, unele forme de vase, pictura cu grafit, plastica antropomorfă și zoomorfă, utilajul litic și piesele din os)⁵², dar și diferențieri clare (topoarele Jászladány, vasele cu două torți dispuse simetric și unele tipuri de decor specifice – în cultura Sălcuța).

Foarte interesante se dovedesc elementele de cultură materială specifice complexului cultural Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI care apar la distanțe relativ mari față de arealul acestui complex. În Anatolia, de exemplu, au fost remarcate piese de cupru de tip Gumelnița-Karanovo VI la Dündartepe⁵³, fragmente de figurine feminine cu urechile găurite de aceeași proveniență la Ikiztepe (sondajul F)⁵⁴, dar și fragmente ceramice pictate cu grafit la Alișar⁵⁵. De asemenea, sunt menționate în literatura de specialitate legăturile cu stepele nord-pontice și cu cele din zona Volgăi mijlocii și din arealul Gumelnița-Karanovo VI; astfel, în arealele culturilor Skelya și Hvalinsk au fost identificate obiecte de cupru provenind din zona tracică sau imitații ale acestora cu metal din minele tractice⁵⁶.

Toate aceste „importuri” ceramice apar în alte arii decât cele de proveniență ca urmare a schimburilor între comunități, a relațiilor de exogamie sau a imitării unor tipuri de vase sau de decoruri în alte medii culturale decât cele de origine⁵⁷.

⁴⁶ O critică pertinentă a acestui grup cultural la Șimon 1986, dar și la Harțușche, Bounegru 1997, 100; cea mai recentă contribuție pe această temă la Frânculeasa 2007, 7–32.

⁴⁷ Comșa 1995, 19–28.

⁴⁸ Șimon 1995, 29–39.

⁴⁹ Berciu 1961, 193–337.

⁵⁰ Bem 2000–2001, 46.

⁵¹ Roman 1978, 215–221.

⁵² Marinescu-Bîlcu, Andreescu 2003–2004, 150–151.

⁵³ Thissen 1993, 208.

⁵⁴ Thissen 1993, 217.

⁵⁵ Gorny et alii 1995, 77; a se vedea în aceeași direcție Steadman 1995, 13–32; Zimmermann 2007, 25–33.

⁵⁶ Rassamakin 1999, 104 și fig. 3.16, 3.37.

⁵⁷ Nicklin 1979, 436–458; vezi și Hodder 1982, 129–132, dar și relativ recentul volum despre importuri și imitații în arheologie (Biehl, Rassamakin 2008).

III. Relațiile de schimb în cadrul complexului cultural Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI

Pentru a înțelege cum funcționa schimbul în cadrul acestui mare complex cultural ar trebui să ne punem problema structurilor sociale existente în cadrul acestuia. Tema este deosebit de complexă și nu poate fi abordată pe larg în studiul de față; mă voi mulțumi să ating numai unele aspecte generale ale acesteia. O scurtă trecere în revistă a diverselor opinii exprimate de-a lungul timpului cu privire la structurile sociale existente în preistorie dintr-o sinteză relativ recentă ne poate fi utilă pentru a ne introduce în acest vast domeniu de studiu. Astfel, sunt apreciate critic contribuțiile pe această temă ale lui L. H. Morgan, A. R. Radcliffe-Brown, E. E. Evans-Pritchard, J. Steward, E. Service, M. Sahlins sau M. Fried⁵⁸.

Abordările de acest tip sunt destul de rare în literatura de specialitate din România, tribul sau uniunea de triburi dominând în discursul arheologic după cel de-Al Doilea Război Mondial până în lucrările cele mai recente. Teza marxistă conform căreia în neolitic ar fi existat o *organizare socială matriarhală*⁵⁹ este contrazisă explicit la finalul anilor '80⁶⁰, în timp ce în recentul *Tratat de Istorie*, editat de Academia Română în două rânduri (2001 și 2010)⁶¹, este preluată ideea existenței șeferiilor presupusă la finalul anilor '80 în volumul citat mai sus (vezi nota 55). În literatura de specialitate s-a presupus că redistribuția este principalul mecanism intern de schimb în cazul șeferiilor:

*„...In other words, redistribution (which is the characteristic internal exchange mechanism of chiefdoms), for all the increased benefits it provides in terms of resource accumulation and concentration, represents a natural outgrowth of tribal kin reciprocity under the influence of hierarchical ranking and centralization.”*⁶²

Pentru Andrew Sherratt, aplicarea rigidă a categoriilor derivate din etnografia contemporană în epocile preistorice reprezintă o problemă, fie că este vorba de stadiile lui Morgan (sălbăticie – barbarie – civilizație), de sistemul gintă – trib – șeferie – stat al lui Service sau de cel al lui Fried (societăți egalitare – societăți ierarhice – stat)⁶³. De asemenea, Sherratt consideră că „...*Many of the 'chiefdoms' of the ethnographic record reflect secondary consequences of the existence of states that cannot be projected back into periods before the emergence of the states.*”⁶⁴ Concluzia ar fi că, deși elite de diferite feluri există în eneoliticul de la

⁵⁸ Parkinson 2006, 9–22; vezi și Tilley 1982, 26–38.

⁵⁹ Berciu 1960, 29–52.

⁶⁰ Vl. Dumitrescu, Vulpe 1988, 26–27; Anghelinu 2003, 213; vezi și Motzoi-Chicideanu 2000, vocile „matriarhat”, 31, respectiv „patriarhat”, 279–280.

⁶¹ Monah 2010, 165. Șeferiile sunt menționate numai în a doua ediție.

⁶² Webb 1974, 368; pentru o nuanțare a acestui punct de vedere vezi Peebles, Kus 1977, 421–448.

⁶³ Sherratt 1997, 135.

⁶⁴ Sherratt 1997, 136.

Dunărea de Jos, nu avem dovezi palpabile pentru o „stratificare” a societății; principalul liant al societăților neo-eneolitice era comunitatea sau familia, iar legăturile fragile erau păstrate prin exogamie și alianțe⁶⁵.

Pe de altă parte, Bailey consideră că procesarea, stocarea și, poate, și distribuția (pentru hrană, schimb sau cultivare) a cerealelor se întâmplau și erau controlate în interiorul limitelor fizice ale *tell*-urilor. Acestea din urmă ar fi furnizat mijlocul prin care, în mileniul V a. Chr., resursele și produsele puteau fi însușite fizic de câțiva și separate de cei mai mulți⁶⁶.

Interesantă mi se pare și distincția făcută de către Douglass Bailey între bordeie și locuințe de suprafață în neo-eneoliticul sud-est european, pe care am mai discutat-o și cu altă ocazie⁶⁷, distincție care s-ar reflecta și în structurile sociale din această epocă. De obicei, bordeiele sunt rotunde sau ovale, de mici dimensiuni, indicând faptul că puteau găzdui puțini oameni și puține activități. De asemenea, domeniile de activitate nu erau în zone fixe și aveau loc, în majoritatea lor, în afara bordeielor. Pentru Bailey existau două tipuri de activități în jurul acestor bordeie, și anume activitățile **cotidiene** (producția și repararea uneltelor de silex, prelucrarea blănurilor și a pielilor de animale, procesarea hranei, mâncat, dormit, adăpostire) și activități ce țin de **aspectele de rol** (producerea de figurine necesare ceremoniilor privind identitatea de grup, vânatoarea sau distribuția cărnii după vânatoare)⁶⁸. Prin comparație, așezările cu locuințe de suprafață au domenii de activitate permanente. Atât activitățile cotidiene, cât și cele cu caracter mai special (legate de ceremoniile privind identitatea de grup, de exemplu) se întâmplă în interiorul acestor structuri de suprafață. De asemenea, acestea din urmă erau de formă rectangulară, permițând fie o ușoară trecere în camere mai mici, fie extinderi sau anexe. În plus, spațiul așezării putea fi folosit mai eficient, deoarece încap mai multe locuințe rectangulare decât circulare sau ovale. Comunitățile ce trăiau în locuințe de suprafață își dezvoltau relațiile sociale prin descendență, care se baza pe anumite locuințe fixate în anumite locuri. Concentrarea locuințelor de suprafață unele lângă altele, spre deosebire de aspectul împrăștiat al bordeielor, ar putea fi legată de activitățile agricole, care necesitau un efort comun și deci un grad mai înalt de agregare a societății⁶⁹.

Un studiu relativ recent, în care sunt reanalizate unele dintre mormintele cunoscutei necropole eneolitice de la Varna prin noi date AMS, încearcă să explice contextul apariției și dezvoltării unor elite care își etalau statutul social prin morminte spectaculoase. Prin prisma acestor noi date, care împing cronologia cel puțin a unei părți a necropolei pe la jumătatea mileniului V a. Chr., se arată că zona

⁶⁵ Sherratt 1997, 150.

⁶⁶ Bailey 1999 a, 107–108. Un punct de vedere oarecum asemănător și la Ellis 1984, 197–199, care încearcă să aplice criteriile lui Service pentru identificarea germinilor unei societăți ierarhizate în aria Cucuteni-Tripolie.

⁶⁷ Ștefan 2010, 10–11.

⁶⁸ Bailey 1999 b, 153–157.

⁶⁹ Bailey 1999 b, 158–160.

Lacurilor Varna a fost un centru de inovare socială și culturală în interiorul ariei de la Marea Neagră, inovațiile în prelucrarea metalelor și în ceramică fiind transmise și în alte părți ale Balcanilor⁷⁰. Datele AMS indică o durată a necropolei de circa 100 de ani, aproximativ între 4550 și 4450 a. Chr., iar mormintele se împart, după inventar, în trei categorii: „fastuoase”, „bogate” și „sărace”. Mormintele „fastuoase” ar fi aparținut categoriei unor *great men* (*sensu* Godelier), cele „bogate” unor „protectori”, iar cele „sărace” unor „clienți” ai acestora⁷¹. Acești „protectori”, care au continuat să furnizeze bunuri de prestigiu rare „clienților”, au exercitat o influență importantă în rețelele de schimburi, morminte „bogate” fiind atestate și în alte necropole cum ar fi Durankulak, Devnija, Goljamo Delchevo sau Vinica.

În stadiul actual al cercetărilor este greu de precizat natura exactă a structurilor sociale existente în eneoliticul de la Dunăre de Jos, în a doua jumătate a mileniului V a. Chr. Probabil cel mai aproape de adevăr se situează Sherratt, cu statute sociale fragile și supuse permanent renegocierilor. Cert este, după părerea mea, că societăți perfect egalitare nu pot exista⁷², nici măcar în grupurile de vânători-culegători din Paleolitic.

Un alt aspect deloc de neglijat ar fi în ce măsură structurile sociale pe care credem că le putem detecta în societățile preistorice sunt *reale* sau doar niște proiecții ale propriilor „fantezii moderniste” în trecut? Există sau nu o diferență între *dar* și *bun de schimb*? Interesantă în această direcție este polemica din anii '80 dintre M. Rowlands, pe de o parte, și C. Gosden și R. Bradley, pe de altă parte⁷³. De asemenea, o contribuție relativ recentă pune această spinoasă problemă într-o lumină cu totul interesantă: „colonizarea” trecutului cu imagini și structuri actuale poate servi legitimării ideologiilor prezentului⁷⁴.

IV. Bunuri de schimb

În ultima parte a acestei contribuții mă voi apleca, pe scurt, asupra câtorva dintre bunurile care au făcut obiectul schimburilor în eneoliticul dezvoltat de la Dunărea de Jos, cum ar fi silexul, obsidianul, sarea, obiectele de cupru, grafitul, obiectele din *Spondylus* și aurul.

A. **Silexul** reprezintă unul dintre cele mai răspândite bunuri de schimb, fiind prezent în toate așezările eneolitice din sud-estul Europei. Pentru arealul gumelnițean predomină silexul de tip „balcanic”⁷⁵, dar au fost depistate și alte

⁷⁰ Chapman et alii 2006, 171.

⁷¹ Chapman et alii, 2006, 177.

⁷² În aceeași direcție vezi și Sэфіriadès 1995, 321–322.

⁷³ Rowlands, Gosden, Bradley 1986, 745–748.

⁷⁴ Dragoman 2010, 213–222.

⁷⁵ Comșa 1973–1975, 14–16 și fig. 3; Comșa 1976, 239–249.

tipuri din această materie primă⁷⁶. Pentru silixul de tip „balcanic”, sursele de aprovizionare sunt cunoscute, și anume estul și nordul Bulgariei (zona platformei prebalcanice) și Dobrogea. Pentru celelalte tipuri de silix, sursele sunt mai puțin cunoscute, mai degrabă presupuse⁷⁷. La Căscioarele-„Ostrovel” a fost descoperit un atelier de confecționare a topoarelor din silix⁷⁸, acestea din urmă fiind analizate într-un recent articol de sinteză⁷⁹. Pentru lamele lungi descoperite în necropola de la Varna a fost presupusă o funcție mai mult socială decât economică, ele fiind suportul unor rețele de schimb și de relații în interiorul grupului⁸⁰.

B. Obsidianul. Piesele din acest material sunt extrem de rare în arealul gumelnițean, fiind menționate două lame care ar fi fost descoperite în *tell*-ul de la Cernavoda⁸¹. Ne fiind susținută cu alte dovezi, această afirmație trebuie pusă sub cauțiune. La sud de Dunăre sunt ceva mai multe piese de obsidian în eneolitic, în așezarea de la Karanovo și în cimitirele de la Varna și de la Durankulak⁸². S-a constatat că teritoriul de azi al Bulgariei se afla la confluența celor trei surse de obsidian majore pentru sud-estul Europei: carpatică, egeană și cappadociană⁸³. Deși pe teritoriul ambelor țări (România și Bulgaria) există surse de obsidian, s-a presupus că acesta nu era de bună calitate, astfel încât materia primă sau piesele finite erau aduse din altă parte, cel mai probabil din zăcămintele existente în Slovacia și Ungaria⁸⁴. O altă posibilă sursă de obsidian presupusă într-o contribuție relativ recentă ar fi aria central-balcanică⁸⁵, însă până la efectuarea unor analize de proveniență a pieselor din acest material pe serii largi lucrurile rămân neclare.

C. Sarea este un aditiv de primă importanță folosit în hrana oamenilor și a animalelor din cele mai vechi timpuri. În ultimii ani a fost înțeles acest lucru, fiind demarate o serie de proiecte pentru cercetarea surselor și a exploatării sării din cele mai vechi timpuri. Pentru eneolitic au fost cercetate o serie de stațiuni legate de exploatarea sării, cum ar fi cele de la Solca și Cacica (jud. Suceava), Lunca și Oglinzi (jud. Neamț) sau Cucuieți (jud. Bacău), toate legate de cultura Cucuteni⁸⁶. Și la sud de Dunăre au fost întreprinse cercetări în această direcție, cu rezultate notabile⁸⁷. În acest domeniu s-au dovedit esențiale două discipline conexe, pentru a

⁷⁶ De exemplu, în așezarea de la Cunești, Comșa a determinat patru tipuri de silix: „balcanic” (gălbui-verzui), „oltenesc” (fumuriu-translucid), cenușiu-opac și roșu-opac (cf. Comșa 1999, 21–25).

⁷⁷ Pentru silixul roșu, opac zona de proveniență pare a fi Buzăul (Comșa 1973–1975, 17).

⁷⁸ Marinescu-Bîlcu 1965, 48–53.

⁷⁹ Klimscha 2007, 275–305.

⁸⁰ Manolakakis 2008, 134.

⁸¹ Comșa 1976, 247.

⁸² Hauzeur 2004, 479–482 și fig. 2.

⁸³ Hauzeur 2004, 479–482.

⁸⁴ Thorpe, Warren, Nandriș 1984, 183–212; Crandell 2008, 40.

⁸⁵ Tripković 2004, 163–177.

⁸⁶ Cavruc, Dumitroaia 2006, 37–38; Andronic 2008–2009, 17–32.

⁸⁷ Gaydarska 2003, 110–122; Gaydarska, Chapman 2007, 147–159.

înțelege mecanismele fenomenului, și anume etnoarheologia și etnografia. Etnoarheologia ne furnizează indicii prețioase despre modul efectiv de exploatare a sării în preistorie și ne ajută să înțelegem mai bine legăturile dintre datele arheologice, comportamentul uman și societate⁸⁸. Cel mai probabil, calupurile de sare rezultate în urma solidificării sării din *briquetage*⁸⁹ erau destinate schimbului pentru satisfacerea anumitor nevoi sociale după un scenariu asemănător celui descris pentru populațiile Baruya din Noua Guinee⁹⁰.

D. Obiectele de cupru. În epoca eneolitică utilizarea aramei sub forma unor obiecte de cele mai diverse forme și dimensiuni ia o amploare fără precedent. Topoare grele, dălți, ace, pumnale, diferite tipuri de podoabe circulă pe spații largi, fiind descoperite în așezări, morminte, depozite sau izolat⁹¹. Dovezi de extragere a minereului au fost descoperite în special în două locuri, și anume minele de la Ai-Bunar, Stara Zagora (Bulgaria) și cele de la Rudna Glava în Serbia⁹². Analizele chimice efectuate în cadrul proiectului româno-german de la Pietrele au relevat existența a trei surse diferite de aramă, din Serbia și Munții Balcani, pentru realizarea celor 210 obiecte de cupru recuperate din această așezare⁹³. Au fost găsite, de asemenea, tipare pentru topoare plate la Căscioarele⁹⁴ și creuzete la Dolnoslav⁹⁵, în Bulgaria sau Luncavița, România⁹⁶. În ansamblu însă, dovezile de prelucrare a metalelor sunt foarte rare în cultura Gumelnița⁹⁷, atât la nord cât și la sud de Dunăre, probabil din cauza faptului că atelierele metalurgice erau plasate mai ales în afara așezărilor, din motive de siguranță. Printre cele mai răspândite obiecte de cupru în arealul gumelnițean par a fi acele cu dublă volută, dălțile, străpungătoarele și topoarele de tip Vidra⁹⁸.

E. Grafitul. Zăcămintele acestei roci metamorfice au fost descoperite în Bulgaria, în mai multe regiuni: Stara Planina, Sveti Ilija-Strandzha, Rila și Munții Rodopi⁹⁹. De asemenea, sunt menționate artefacte din grafit de diferite forme în așezări din sudul Bulgariei (Karanovo, Mechkur, Okol Glava, Pernik-Krepostta, Junacite, peștera Yagodina) și din nordul Bulgariei (Kodžadermen, Kubrat, Radingrad, Ruse, Sultan, Telish-Laga, Hotnica)¹⁰⁰. Cel mai probabil zăcămintele

⁸⁸ Alexianu, Dumitroaia, Monah 1992, 159–157; Alexianu, Dumitroaia, Monah 2007, 279–298.

⁸⁹ Cavruc, Dumitroaia 2006, 38.

⁹⁰ Godelier 1969, 5–37.

⁹¹ Printre cele mai recente și complete volume pe această temă a se vedea Mareș 2002.

⁹² Bailey 2000, 209–218.

⁹³ Toderaș et alii 2009, 54.

⁹⁴ Vulpe 1973, 220.

⁹⁵ Ryndina, Indenbaum, Kolosova 1999, 1059–1068.

⁹⁶ Micu, Belc 2004–2005, 51 și Pl. II/2.

⁹⁷ Ilie, Neaga 2010, 83–84.

⁹⁸ Mareș 2002, hărțile nr. 2, 4, 5 și 17; Bem 2002–2003, 147–172; Ștefan 2008, 79–88.

⁹⁹ Leshtakov 2004, 489.

¹⁰⁰ Leshtakov 2004, 490–491.

erau exploatate în zonele din sudul Bulgariei, apoi ajungeau prin intermediul schimburilor atât în nordul Bulgariei, cât și la nordul Dunării, în ariile culturilor Gumelnița¹⁰¹ și Sălcuța. S-a emis ipoteza că grafitul era folosit în tehnica de decor deoarece își păstra culoarea aproape intactă și după arderea vaselor, lucru cu implicații deosebite la nivel simbolic¹⁰².

F. **Obiectele din *Spondylus*** apar încă din neoliticul timpuriu în zona balcanică, fiind considerate elementele unui sistem de schimb pe distanțe lungi în preistoria europeană. Disputa cu privire la proveniența acestor moluște nu a fost tranșată nici până astăzi, existând păreri conform cărora ele au o proveniență exclusiv mediteraneană, în timp ce alți autori nu exclud existența acestora în Marea Neagră în neolitic¹⁰³. În complexul Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI, artefacte din *Spondylus* apar atât în așezări, cât și în necropole¹⁰⁴, unul dintre cele mai interesante contexte fiind un atelier de prelucrare a scoicilor de acest tip descoperit în locuința nr. 5 din așezarea gumelnițeană de la Hârșova¹⁰⁵. După John Chapman, brățările din *Spondylus* din necropolele de la Durankulak și Varna constituie dovezi importante pentru practicile sociale care pun în evidență ideea de *persoană* și *relațiile sociale* în eneolitic. Aceste practici sociale ar fi ceea ce Chapman numește *enchainment* (crearea, menținerea și dezvoltarea relațiilor sociale prin schimbul de cultură materială personalizată) și *set accumulation* (colectarea și depunerea într-un loc a mari cantități de cultură materială, fiecare obiect cu propria biografie personală și propriile relații înlănțuite în rețeaua socială)¹⁰⁶. Descoperirea recentă a unui idol confecționat din *Spondylus* în mediul Hamangia conferă noi valențe importanței speciale pe care această moluscă o deținea în neo-eneolitic¹⁰⁷.

G. **Aurul** apare în diverse contexte în eneoliticul de la Dunărea de Jos, în culturile Gumelnița-Karanovo VI, Cucuteni sau Bodrogkeresztúr. Cele mai spectaculoase descoperiri se leagă desigur de necropolele eneolitice de la sud de Dunăre – Varna, Durankulak și Devnija, dar există și tezaure în așezări gumelnițene pe ambele părți ale fluviului¹⁰⁸. Printre cele mai noi descoperiri pe această temă se numără atelierul de prelucrare a aurului de la Cheile Turzii¹⁰⁹ sau piesele de la Bucșani¹¹⁰, Pietrele¹¹¹ și Vitănești¹¹². Acestea se adaugă mai vechilor

¹⁰¹ Toderaș et alii 2009, 56.

¹⁰² Kisiov 2004, 500–502.

¹⁰³ Schuster 2002, 51–52; Voinea, Neagu, Radu 2009, 19–20.

¹⁰⁴ Schuster 2002, 50.

¹⁰⁵ Galbenu 1963, 501–509.

¹⁰⁶ Chapman 2003, 86.

¹⁰⁷ Voinea 2010, 45–59.

¹⁰⁸ Hălcescu 1995, 11–18.

¹⁰⁹ C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici 2007, 24–27.

¹¹⁰ Bem 2002, 65 și fig. 17.

¹¹¹ Toderaș et alii 2009, 54.

¹¹² Andreescu et alii 2009, 78–79 și pl. XII.

reprezentări antropomorfe găsite la Sultana, Vidra, Vărăști și Gumelnița¹¹³, lucrate cel mai probabil din aur ce provine de la sud de Dunăre, din Thracia¹¹⁴. Opinia specialiștilor (H. Todorova) este că aceste piese reprezentau însemne de prestigiu¹¹⁵, făcând probabil obiectul unor schimburi la distanță între elite sau constituind imitații ale unor piese de prestigiu care să confere legitimitate unor astfel de elite¹¹⁶.

V. În loc de concluzii

Problemele abordate în această contribuție sunt deosebit de complexe și departe de a se preta la răspunsuri definitive. Puținătatea contextelor arheologice utilizabile, dar și a analizelor de proveniență a diverselor materii prime din care sunt confecționate bunurile de schimb, fac această misiune încă și mai dificilă. Una dintre căile cele mai potrivite pentru a înțelege mecanismele societăților arhaice rămâne totuși utilizarea, cu precauție, a analogiilor etnografice, cum am văzut mai sus în cazul populațiilor Baruya din Noua Guinee. Alt exemplu ar fi comunitățile Yir Yoront din Australia, în cadrul cărora statutul bărbaților maturi era legat de controlul schimbului de topoare din piatră. Aceste topoare erau împrumutate femeilor și bărbaților tineri și prin intermediul acestor piese erau controlate munca, prestigiul și poziția socială. Paralelele cu cimitirul neolitic de la Nitra, de exemplu, unde topoarele și scoicile aduse prin schimb de la mari distanțe erau depuse numai în mormintele bărbaților de 30–40 de ani, devin astfel extrem de relevante¹¹⁷.

Cea mai potrivită încheiere mi se pare un citat din Nancy D. Munn, care s-a ocupat de schimbul de tip *kula* din Noua Guinee:

*„...Although men appear to be agents in defining shell value, in fact, without shells, men cannot define their own value; in this respect, shells and men are reciprocally agents of each other's value definition.”*¹¹⁸

EXCHANGE RELATIONS OF THE GUMELNIȚA CULTURE WITH ITS CONTEMPORARY CIVILIZATIONS

ABSTRACT

In this paper the author intends to analyze exchange relations representative for what we mainly call the Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI complex, as well as those between Gumelnița

¹¹³ Andreescu et alii 2009, 78; vezi și Andreescu 2002, 69–71 și Pl. 52.

¹¹⁴ Comșa 1994, 138.

¹¹⁵ C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici 2007, p. 26.

¹¹⁶ H. Dumitrescu 1961, 69–93.

¹¹⁷ Hodder 1982, 150.

¹¹⁸ Nancy D. Munn citată de Appadurai 1986, 20.

culture and contemporary civilizations. These exchange relations cannot be considered independently from the Eneolithic social structures which in their turn can also be understood as simple projections of current ideologies in the past. Ethnographic analogies can give us some clues to understand the mechanisms of exchange relations between social groups in the Chalcolithic.

Key words: exchange relations, Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI, pottery, commodities, social structures, ethnographic analogies.

BIBLIOGRAFIE

- Alexianu, Dumitroaia, Monah 2007
 Alexianu, M., Dumitroaia, Gh., Monah, D., *The exploitation of the salt-water sources in Moldavia: an ethno-archaeological approach*, în Monah, D., Dumitroaia, Gh., Weller, O. and Chapman, J. (eds.), *L'exploitation du sel à travers du temps*, BMA 18, 279-298.
- Alexianu, Dumitroaia, Monah 1992
 Alexianu, M., Dumitroaia, Gh., Monah, D., *Exploatarea surselor de apă sărată din Moldova: o abordare etnoarheologică*, TD 13, 1–2, 159–157.
- Andreescu 2002
 Andreescu, R., *Plastica antropomorfă gumelnițeană. Analiză primară*, București.
- Andreescu et alii 2009
 Andreescu, R., Mirea P., Moldoveanu K., Torcică I., *Noi descoperiri în așezarea gumelnițeană de la Vitănești-„Măgurice”*, BMJT 1, 75–92.
- Andronic 2008–2009
 Andronic, M., *L'exploitation du sel à l'Est de Carpathes Orientaux dans la préhistoire et dans la protohistoire*, SCIVA 59–60, 17–32.
- Anghelinu 2003
 Anghelinu, M., *Evoluția gândirii teoretice în arheologia din România. Concepte și modele aplicate în preistorie*, Târgoviște.
- Appadurai 1986
 Appadurai, A., *Introduction: commodities and the politics of value*, în Appadurai, A. (ed.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge University Press, 3–63.
- Bailey 2000
 Bailey, D., *Balkan Prehistory. Exclusion, incorporation and identity*, London and New York.
- Bailey 1999 a
 Bailey, D., *What is a tell? Settlement in fifth millennium Bulgaria*, în Brück, J., Goodman, M., *Making places in the prehistoric world: themes in settlement archaeology*, Cambridge, 94–111.
- Bailey 1999 b
 Bailey, D., *The built environment: the pit-huts and houses in the Neolithic*, Documenta Praehistorica XXVI, Ljubljana, 153–162.
- Bem 2002–2003
 Bem, C., *Considérations sur quelques types de pièces gumelnițeniennes en cuivre*, Dacia N.S. 46–47, 147–172.
- Bem 2002
 Bem, C., *A Special Type of Aeneolithic Dwelling. Unicum or Deficiency of Conservation?*, SP 1, 153–192.
- Bem 2000–2001
 Bem, C., *Noi propuneri pentru o schiță cronologică a eneoliticului românesc*, Pontica 33–34, 25–121.

- Berciu 1961 Berciu, D., *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București.
- Berciu 1960 Berciu, D., *Perioada de înflorire a organizării gentilice matriarhale. Epoca nouă a pietrei (Neoliticul)*, în C. Daicoviciu (red. resp.), *Istoria României*, vol. I, București.
- Biehl, Rassamkin 2008 Biehl, P. F., Rassamkin (eds.), Y. Ya., *Import and Imitation in Archaeology*, Langenweissbach.
- Cavruc, Dumitroaia 2006 Cavruc, V., Dumitroaia, Gh., *Vestigii arheologice privind exploatarea sării pe teritoriul României în perioada neo-eneolitică*, în Cavruc, V., Chricescu A. (ed.), *Sarea, Timpul și Omul. Catalog de expoziție*, Sfântu Gheorghe, 35–40.
- Chapman 2003 Chapman, J., *Spondylus bracelets – fragmentation and enchainment in the East Balkan Neolithic and Copper Age*, *Dobroudja* 21, 2003, 63–87.
- Chapman et alii 2006 Chapman, J., Higham, T., Slavchev, V., Gaydarska, B., Honch, N., *The social context of the emergence, development and abandonment of the Varna cemetery, Bulgaria*, *European Journal of Archaeology* 9, 2–3, 159–183.
- Comșa 1999 Comșa, E., *Așezarea gumelnițeană „Măgura Cuneștilor”*, *Materiale S. N.* 1, 7–40.
- Comșa 1995 Comșa, E., *Raporturile dintre comunitățile culturii Gumelnița și cele ale aspectului cultural Aldeni II, reprezentate prin figurinele antropomorfe*, *CCDJ* 13–14, 19–28.
- Comșa 1994 Comșa, E., *EAIVR*, vol. I, A-C, vocea „aur”.
- Comșa 1987 Comșa, E., *Les relations entre les cultures Cucuteni et Gumelnița*, *BAI*, 1, 81–87.
- Comșa 1976 Comșa, E., *Les matières premières en usage chez les hommes néolithiques de l'actuel territoire roumain*, *ActaArchCarpathica* 16, 239–249.
- Comșa 1974 Comșa, E., *Istoria comunităților culturii Boian*, București.
- Comșa 1973–1975 Comșa, E., *Silexul de tip „balcanic”*, *Peuce* 4, 1973–1975, 5–20.
- Comșa 1963 Comșa, E., *Unele probleme ale aspectului cultural Aldeni II (Pe baza săpăturilor de la Drăgănești-Tecuci)*, *SCIV* 14, 1, 7–31.
- Crandell 2008 Crandell, O. N., *Regarding the procurement of lithic materials at the neolithic site at Limba (Alba County, Romania): sources of local and imported materials*, în Kostov, R. I., Gaydarska, B., Gurova, M. (eds.), *Geoarchaeology and Archaeomineralogy. Proceedings of the International Conference*, Sofia, 36–45.
- Dodd-Oprițescu 1978 Dodd-Oprițescu, A., *La céramique Cucuteni C. Son origine. Sa signification historico-culturelle*, *Thracia Praehistorica. Supplementum Pulpudeva* 3, Plovdiv, 70–80.
- Dragoman 2010 Dragoman, Al., *Archaeology, media and dominant ideology in today's Romania*, *Caiete ARA* 1, 2010, 213–222.
- Dragomir 1983 Dragomir, I. T., *Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni*, București.
- H. Dumitrescu Dumitrescu, H., *Connections between the Cucuteni-Tripolie cultural complex and the neighbouring eneolithic cultures in the light of the utilization of golden pendants*, *Dacia N.S.* 5, 69–93.
- Vi. Dumitrescu 1968 Dumitrescu, Vi., *Considerații cu privire la poziția cronologică a culturii Cucuteni în raport cu culturile vecine*, *Apulum* 7, 1, 35–50.

- VI. Dumitrescu 1966 Dumitrescu, Vl., *New discoveries at Gumelnitza*, *Archaeology* 19, 3, 162–167.
- VI. Dumitrescu 1965 Dumitrescu, Vl., *Căscioarele, A Late Neolithic Settlement on the Lower Danube*, *Archaeology* 18, 1, 34–40.
- VI. Dumitrescu 1964 Dumitrescu, Vl., *Considérations et données sur le problème du synchronisme des civilisations de Cucuteni et Gumelnița*, *Dacia N.S.* 8, 53–66.
- VI. Dumitrescu 1963 Dumitrescu, Vl., *Originea și evoluția culturii Cucuteni-Tripolie (I)*, *SCIV* 14, 1, 51–74.
- VI. Dumitrescu 1958 Dumitrescu, Vl., *Observations sur certains problèmes du néolithique de l'Europe sud-orientale*, *Dacia N.S.* 2, 35–58.
- VI. Dumitrescu 1925 Dumitrescu, Vl., *Fouilles de Gumelnița*, *Dacia* 2, 29–103.
- VI. Dumitrescu, Marinescu-Bîlcu 2001 Dumitrescu, Vl., Marinescu-Bîlcu, S., *Noi descoperiri de la Gumelnița*, *CCDJ* 16–17, Călărași, 114–125.
- VI. Dumitrescu, Vulpe 1988 Dumitrescu, Vl., Vulpe, Al., *Dacia înainte de Dromihete*, București.
- Ellis 1984 Ellis, L., *The Cucuteni-Tripolye Culture. A Study in Technology and the Origins of Complex Society*, BAR, International Series 217, Londra.
- Frânculeasa 2007 Frânculeasa, A., *Aspectul cultural Stoicani-Aldeni. Repere de cronologie relativă*, *Peuce S. N.* 5, Tulcea, 7–32.
- Galbenu 1963 Galbenu, D., *Neolitičeskaja masterskaja dlja obrabotki ukrašenij v Hyršove*, *Dacia N.S.* 7, 501–509.
- Gaydarska 2003 Gaydarska, B., *Preliminary research on prehistoric salt exploitation in Bulgaria*, *Dobroudja* 21, 110–122.
- Gaydarska, Chapman 2007 Gaydarska, B., Chapman, J., *Salt research in Bulagaria*, în Monah, D., Dumitroaia, Gh., Weller O. and Chapman, J. (eds.), *L'exploitation du sel à travers du temps*, *BMA* 18, 147–159.
- Godelier 1977 Godelier, M., *Perspectives in Marxist Anthropology*, Cambridge University Press.
- Godelier 1969 Godelier, M., *La «monnaie de sel» des Baruya de Nouvelle-Guinée*, *L'Homme* 9, 2, 5–37.
- Gorny et alii 1995 Gorny, L., McMahon, G., Paley, S., Kealhofer, L., *The Alişar regional project 1994*, *Anatolica* 21, 65–100.
- Harțuche 1987 Harțuche, N., *Cercetările arheologice de la Lişcoteanca. I. Așezarea de la „Movila Olarului” (1970–1976)*, *Istros* 5, 7–90.
- Harțuche 1981–1983 Harțuche, N., *Date privind evoluția culturii Gumelnița în NE Munteniei și N Dobrogei*, *Istros* 2–3, 29–34.
- Harțuche, Bounegru 1997 Harțuche, N., Bounegru, O., *Săpăturile arheologice de salvare de la Medgidia, jud. Constanța. 1957–1958*, *Poética* 30, 17–104.
- Haşotti 1997 Haşotti, P., *Epoca neolitică în Dobrogea*, *Bibliotheca Tomitana I*, Constanța.
- Hauzeur 2004 Hauzeur, A., *Obsidian Sources in Southeast Bulgaria*, în Nikolov, V., Băčvarov, K., Kalchev, P. (eds.), *Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora*, p. 479–482.
- Hălcescu 1995 Hălcescu, C., *Tezaurul de la Sultana*, *CCDJ* 13–14, 11–18.
- Hodder 1982 Hodder, I., *The present Past. An Introduction to Anthropology for Archaeologists*, Londra.

- Ilie, Neaga 2010 A. Ilie, I. Neaga, *Câteva date despre o posibilă producție metalurgică în tell-ul de la Geangoești*, BMJT 2, Alexandria, 79–97.
- Kisyov 2004 Kisyov, D., *Graphite Ornamentation Technology of Copper Age Pottery in Thrace*, în Nikolov, V., Băcvarov, K., Kalchev, P. (eds.), *Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora*, 500–502.
- Klimscha 2007 Klimscha, F., *Die Verbreitung und Datierung kupferzeitlicher Silexbeile in Südosteuropa*, Germania 85, 275–305.
- Lazarovici C.-M., Lazarovici Gh 2007 Lazarovici, C.-M., Lazarovici, Gh., *Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România*, vol. II, *Epoca cuprului*, Iași.
- Lăzurcă 1991 Lăzurcă, E., *Ceramica cucuteniană în contextul așezării gumelnițene de la Carcaliu (județul Tulcea)*, Peuce 9, 13–19.
- Leshtakov 2004 Leshtakov, P., *Graphite Deposits and Some Aspects of Graphite Use and Distribution in Bulgarian Chalcolithic*, în Nikolov, V., Băcvarov, K., Kalchev, P. (eds.), *Prehistoric Thrace. Proceedings of the International Symposium in Stara Zagora*, 490–498.
- Manolakakis 2008 Manolakakis, L., *Le mobilier en silex taille des tombes de Varna I*, Acta Musei Varnaensis. Studia in memoriam Ivani Ivanov 6, 114–137.
- Mareș 2002 Mareș, I., *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul României*, Suceava.
- Marinescu-Bîlcu 1976 Marinescu-Bîlcu, S., *Relațiile între culturile Precucuteni și Boian-Gumelnița*, SCIVA 27, 3, 347–353.
- Marinescu-Bîlcu 1974 Marinescu-Bîlcu, S., *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București.
- Marinescu-Bîlcu 1965 S. Marinescu-Bîlcu, *Un „atelier” néolithique pour la taille de haches en silex*, ArchRozhledy 17, 1, 48–53.
- Marinescu-Bîlcu, Andreescu 2003–2004 Marinescu-Bîlcu, S., Andreescu, R., *Piscul Cornișorului. 1945–1946*, SP 2, 143–180.
- Marinescu-Bîlcu et alii 2000–2001 Marinescu-Bîlcu, S., Voinea, V., Dumitrescu, S., Haită, C., Moise, D., Radu, V., *Așezarea eneolitică de pe insula „La Ostrov”, Lacul Tașaul (Năvodari, jud. Constanța). Raport preliminar – campaniile 1999–2000*, Pontica 33–34, 123–170.
- Micu 2004 Micu, C., *Neo-eneoliticul în nordul Dobrogei în lumina cercetărilor de la Isaccea și Luncavița*, Teză de doctorat, București.
- Micu, Belc 2004–2005 Micu, C., Belc, M., *Copper objects discovered in the tell settlement at Luncavița, Cetățuia point*, Pontica 37–38, 47–58.
- Monah 2010 Monah, D., *Organizarea socială, religia și arta în epoca neo-eneolitică*, în Petrescu-Dâmbovița, M., Vulpe, Al. (coord.), *Istoria românilor I, Moștenirea timpurilor îndepărtate*², București.
- Monah D., Monah F. 1997 Monah, D., Monah, F., *The Synchronisms and the Relationships with the Neighbours*, în Mantu, C.-M., Dumitroaia, Gh., Tsaravopoulos, A. (ed.), *Cucuteni the last great chalcolithic civilization of Europe*, Thessalonic.

- Motzoi-Chicideanu 2000
Nicklin 1979
Pandrea, Vernescu 2005
Pandrea, Sârbu,
Neagu 1999
Parkinson 2006
Paul 1969
Peebles, Kus 1977
Rassamakin 1999
Roman 1978
Roman 1963
Roman 1962
Rosetti 1934
Rowlands, Gosden,
Bradley 1986
Ryndina, Indenbaum,
Kolossova 1999
Sârbu 1980
Schuster 2002
Séfériadès 1995
Sherratt 1997
- Motzoi-Chicideanu, I., EAIVR, vol. III, M-Q.
Nicklin, K., *The location of pottery manufacture*, Man N. S. 14, 3, 436–458.
Pandrea, S., Vernescu, M., *Câteva observații referitoare la raporturile dintre cultura Gumelnița și cultura Precucuteni*, CCDJ 22, 263–278.
Pandrea, S., Sârbu, V., Neagu, M., *Cercetări arheologice în așezarea gumelnițeană de la Însurăței – Popina I, județul Brăila. Campaniile 1995–1999*, Istros 9, 145–170.
Parkinson, W. A., *The Social Organization of Early Copper Age Tribes on the Great Hungarian Plain*, BAR International Series 1573, Londra.
Paul, I., *Așezarea neo-eneolitică de la Pianul de Jos (Podei), jud. Alba*, StComSibiu 14, 1, 33–89.
Peebles, C. S., Kus, S. M., *Some Archaeological Correlates of Ranked Societies*, American Antiquity 42, 3, 421–448.
Rassamakin, Y., *The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of the Cultural and Economic Development 4500–2300 BC*, în Levine, M., Rassamakin, Y., Kislenko, A., Tatarintseva, N. (eds.), *Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe*, McDonald Institute Monographs, Cambridge, 59–182.
Roman, P., *Modificări în tabelul sincronismelor privind eneoliticul târziu*, SCIVA 29, 2, 215–221.
Roman, P., *Ceramica precucuteniană din aria culturilor Boian-Gumelnița și semnificația ei*, SCIV 14, 1, 33–49.
Roman, P., *O așezare neolitică la Măgurele*, SCIV 13, 2, 259–269.
Rosetti, D. V., *Săpăturile de la Vidra. Raport preliminar*, PMMB 1, 6–59.
Rowlands, M., Gosden, C., Bradley, R., *Modernist Fantasies in Prehistory?*, Man N. S. 21, 4, 745–748.
Ryndina, N., Indenbaum, G., Kolossova, V., *Copper Production from Polymetallic Sulphide Ores in the Northeastern Balkan Eneolithic Culture*, Journal of Archaeological Science 26, 1059–1068.
Sârbu, V., *Cercetările arheologice de la Cireșu (jud. Brăila). Așezarea Gumelnița și descoperirile postneolitice*, Istros 1, 19–32.
Schuster, C., *Zu den Spondylus-Funden in Rumänien*, TD 23, 1–2, 37–84.
Séfériadès, M., *La route néolithique des Spondyles de la Méditerranée à la Manche*, în Otte, M. (éd.), *Nature et Culture. Colloque de Liège (13–17 décembre 1993)*, Liège, E.R.A.U.L. 68, 291–358.
Sherratt, A., *Social Evolution: Europe in the Later neolithic and Copper Ages*, în Sherratt, A., *Economy and Society in Prehistoric Europe. Changing Perspectives*, Edinburgh University Press.

- Steadman 1995 Steadman, S. R., *Prehistoric Interregional Interaction in Anatolia and the Balkans: an Overview*, Bulletin of the American Schools of Oriental Research 299/300, 13–32.
- Șimon 1995 Șimon, M., *Importurile Stoicani-Aldeni din așezarea gumelnițeană de la Măriuța, jud. Călărași*, CCDJ 13–14, 29–39.
- Șimon 1986 Șimon, M., *Unele probleme ale aspectului cultural Stoicani-Aldeni*, SCIVA 37, 1, 5–28.
- Ștefan 2010 Ștefan, C. E., *Unele observații privind habitatul fazei Giulești a culturii Boian*, SCIVA 61, 1–2, 5–30.
- Ștefan 2008 Ștefan, C. E., *Some observations on the Vidra type axes. The social significance of copper in the Chalcolithic*, SP 5, 79–88.
- Thissen 1993 Thissen, L., *New Insights in Balkan-Anatolian Connections in the Late Chalcolithic: Old Evidence from the Turkish Black Sea Littoral*, Anatolian Studies 43, 207–237.
- Thorpe, Warren, Nandriș 1984 Thorpe, O. W., Warren, S. E., Nandriș, J. G., *The distribution and provenance of archaeological obsidian in central and eastern Europe*, Journal of Archaeological Science 11, 3, 183–212.
- Tilley 1982 Tilley, C., *Social formation, social structures and social change*, în Hodder, I. (ed.), *Symbolic and structural archaeology*, Cambridge University Press.
- Toderaș et alii 2009 Toderaș, M., Hansen, S., Reingruber A., Wunderlich, J., *Pietrele-Măgura Gorgana: o așezare eneolitică la Dunărea de Jos între 4500 și 4250 î.e.n.*, Materiale S. N. 5, 39–90.
- Tripković 2004 Tripković, B., *Obsidian deposits in the Central Balkans? Tested against archaeological evidence*, Starinar 53–54, 163–177.
- Voinea 2010 Voinea, V., *Un nou simbol Hamangia*, SP 7, 45–59.
- Voinea, Neagu, Radu 2009 Voinea, V., Neagu, G., Radu, V., *Spondylus shell artefacts in Hamangia culture*, Pontica 42, 9–26.
- Vulpe 1973 Vulpe, Al., *Începuturile metalurgiei aramei în spațiul carpato-dunărean*, SCIV 24, 2, 217–237.
- Webb 1974 Webb, M. C., *Exchange Networks: Prehistory*, Annual Review of Anthropology 3, 357–383.
- Zimmermann 2007 Zimmermann, T., *Anatolia and the Balkans, once again – ring-shaped idols from western Asia and a critical reassessment of some „Early Bronze Age” items from İkiztepe, Turkey*, Oxford Journal of Archaeology 26, 1, 25–33.

ABREVIERI

AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București.
Acta Musei Tutovens	Acta Musei Tutovens, Bârlad.
AIIA Iași	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Iași.
Am.J.Dis.Child.	American Journal of Diseases of Children, Chicago
Am.J.Phys. Anthropol.	American Journal of Physical Anthropology, New York
AMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău.
Apulum	Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
ActaArchCarpathica	Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia
ArchRozhledy	Archaeologicke Rozhledy, Praga
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași.
ArcheologijaSofia	Archeologija. Organ na Archeologičeskija Institut i Muzej, Sofia.
BAI	Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique, Paris.
BMMN	Buletinul Muzeului Militar Național, București.
BMA	Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra Neamț
BMJT	Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Alexandria
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București.
BerRGK	Berichte der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Arhaologischen Instituts, Frankfurt am Main, Berlin.
BiblThrac	Bibliotheca Thracologica, București.
BMA	Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț.
BPS	Baltic-Pontic Studies, Poznań.
BSGR	Buletinul Societății Geografice Române, București.
Bukowiner Heimatblätter	Bukowiner Heimatblätter, Rădăuți.
CAB	Cercetări arheologice, în București, București.
CAMNI	Cercetări arheologice, Muzeul Național de Istorie a României
CC	Codrul Cosminului, serie nouă, Suceava.
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București.
CCJD	Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
CercIst	Cercetări Istorice, Iași.
CNA	Cronica Numismatică și Arheologică, București.
Crai Nou	Crai Nou, Suceava.
Dacia N.S.	Dacia, Nouvelle Série, Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Dumbarton Oaks.
EAIVR	Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României
EphNap	Ephemeris Napocensis, Cluj
GodišnikSofia	Godišnik Sofijskija Univ. „Sv. Kliment Ohridski”. Istoriceskij Fakultet, Sofija.
GodišnikŞumen	Godišnik na Muzejte ot Severna Bălgaria, Şumen.
IzvestijaVarna	Izvestija na Narodnija Muzej Varna, Varna.
JArS	Journal of Archaeological Sciences, London – New York.
JBLM	Jahrbuch des Bukowiner Landes Museums, Czernowitz.
KTEMA	Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques, Strasbourg

Mitteilungen / Mittheilungen	Mitteilungen der K. K. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale, Wien.
Natura	Natura, București.
PAS	Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Berlin.
PBF	Prähistorische Bronzefunde, München.
Peuce	Peuce, Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea.
PMMB	Publicațiile Muzeului Municipiului București
PMMB	Publicațiile Muzeului Municipiului București
Pontica	Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța.
PrzArch	Przegląd Archeologiczny, Wrocław.
RevIst	Revista Istorică, București
RESEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, București.
Revista Politică	Revista Politică, Suceava.
RRH	Revue Roumaine d'Histoire, București.
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica, Iași.
SCIVA	Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, București.
SCM	Studii și cercetări maramureșene, Baia Mare.
Studii și materiale / Suceava	Suceava. Anuarul Muzeului Bucovinei, Suceava.
StComSf.Gheorghe	Studii și Comunicări, Sf. Gheorghe.
TD	Thraco-Dacica, București.